

УДК 338.2:331.5](447)

*І.В. Ангелко**Львівський національний університет ім. Івана Франка*

НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Розглянуто особливості неформальної зайнятості населення України в умовах економічної кризи. На основі власних соціологічних досліджень визначено рівень участі населення у неформальній економіці трьох областей Західного регіону України, основні джерела неофіційних доходів та причини їх використання.

Ключові слова: зайнятість населення, джерела заробітку, неформальний сектор праці.

Сучасний етап розвитку української економіки характеризується появою негативних явищ у соціальній сфері та на ринку праці. Зокрема, зростає вплив частини населення із офіційного сектора економіки до неформального, відбувається погіршення правового та економічного становища найманих працівників, різке падіння рівня заробітної плати, зниження загального добробуту населення, поширення і поглиблення бідності.

Власне проблема бідності сьогодні є найбільшочішою для сучасного розвитку українського суспільства. Адже ряди бідних, крім традиційно малозабезпечених верст населення (пенсіонерів, багатодітних і неповних сімей, інвалідів), поповнюють працюючі громадяни, доходи яких не забезпечують не тільки підтримання мінімально пристойного життя, але й роблять проблематичним фізіологічне виживання самої особи. Щоб вижити в сучасних умовах господарювання значна частина населення України змушена вдаватися до пошуку додаткових джерел заробітку, якими нерідко стають доходи від неформальної зайнятості. По своїй суті, остання постає однією із соціальних проблем економічної лібералізації в Україні і розглядається як прояв механізму саморегуляції економіки, як вимушена форма адаптації населення до сформованої соціально-економічної ситуації, а для багатьох верст населення вона стала ще й способом вертикальної мобільності.

Упродовж останніх років вивченню феномену неформальної зайнятості приділяється все більше уваги. Зумовлено це, насамперед, зростанням її масштабів, потребами статистичної оцінки, а також значним впливом неформальних процесів на загальноекономічну ситуацію в державі.

Вагомий внесок у дослідження зазначеної проблеми здійснено українськими вченими, зокрема А. Баландою, Е. Лібановою, В. Мортіковим, О. Макаровою, І. Петровою, М. Соколик та ін.

Попри численні дослідження, питання неформальної зайнятості залишається досить відкритим і потребує детальнішого вивчення та аналізу. Актуальними є дослідження причин зростання неформальної діяльності, аналіз проявів, визначення заходів економічної та соціальної політики її обмеження.

Загалом неформальна зайнятість охоплює певну сукупність робочих місць на підприємствах і в організаціях формального сектору та трудову діяльність у неформальному секторі або в домашніх господарствах, тобто загальну кількість працюючих на неформальних робочих місцях протягом звітного періоду [5, 4]. Відтак до неформально зайнятих належать:

- працюючі за свій рахунок або роботодавці, які мають власні підприємства в неформальному секторі;
- наймані працівники, які мають неформальні робочі місця на підприємствах формального сектору, на підприємствах неформального сектору або як оплачувані домашні працівники, найняті домашніми господарствами;
- неоплачувані працівники сімейних підприємств незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального сектору;
- члени неформальних виробничих кооперативів.

Характерними ознаками неформального сектору є незареєстрованість, нестабільність, негарантованість трудових відносин, відсутність належного управління, яке б забезпечувало узгодженість різних видів неформальної діяльності в системі поділу праці, ризикованість, нерегулярність, часто випадковість діяльності, недекларованість та нестабільність доходів, відсутність соціального захисту. Із позицій методів управління головною ознакою є відсутність стандартного бухгалтерського обліку [3, 4].

Водночас, неформальний сектор не є монолітним. У даному аспекті його основною варіативною ознакою є різноманіття видів діяльності, що приносять дохід. Відповідно до цього, у його внутрішній структурі можна виділити певні підсегменти. Так, за способом здійснення неформальної економічної діяльності й отримання доходів розрізняються індивідуально зайняті; працівники та власники незареєстрованих виробничих одиниць; офіційно не оформлені працівники на зареєстрованих підприємствах; працівники формального сектору, які здійснюють необліковану діяльність на своєму робочому місці; працівники формального сектору, які отримують доходи від необлікованої, прихованої від оподаткування діяльності своїх підприємств. Крім того, суб'єктів неформальної зайнятості можна диференціювати за статусом зайнятості: це особи, зайняті тільки в неформальному секторі, і особи, котрі суміщають працю у формальному і неформальному секторах (для яких зайнятість у неформальному секторі є вторинною).

За оцінками експертів, до неформального сектору економіки, на різних умовах, залучене практично все населення України [1, 106]. Основними причинами поширення неформальної зайнятості населення є:

- високе навантаження на фонд заробітної плати;

- дефіцит гідної роботи в офіційному секторі економіки і порушення роботодавцем прав найманих працівників;
- зміна трудових мотивацій населення в бік прагнення самостійності в роботі;
- недосконалість і незрозумілість нормативно-правової бази, яка регулює ринок праці та зайнятості;
- нерегульована трудова міграція населення – як зовнішня, так і внутрішня, – представники якої значною мірою стають неформально зайнятими.

Для визначення загальних обсягів зайнятості в неформальному секторі застосовують різноманітні методи обліку, що дають різні результати. Оцінки результатів неформальної економічної діяльності в Україні, які зустрічаються в літературі, ґрунтуються на даних вибіркового дослідження, соціологічних опитувань населення й експертів, аналізі записів податкових книг. Для оцінки кількості неформально зайнятих використовуються також макроекономічні розрахунки.

Загалом для визначення масштабів неформальної діяльності використовують дві групи методів: мікрометоди (прямі методи) та макрометоди (опосередковані методи) [4, 40–41].

До мікрометодів відносять:

- 1) аналіз записів у податкових книгах, який полягає у вивченні документації щодо обліку осіб, які ухиляються від сплати податків;
- 2) опитування населення та експертів про участь у неформальній економічній діяльності;
- 3) метод товарних потоків, коли вивчається шлях товарів і послуг від виробника до споживача, а також зіставляються дані щодо ресурсів товарів та послуг і їх використання.

До макрометодів відносять:

- 1) виявлення розбіжностей різних статистичних даних через порівняння доходів, розрахованих різними способами; через порівняння зареєстрованих доходів і витрат;
- 2) визначення за показником зайнятості, який базується на припущенні, що зменшення офіційного сектору економіки зумовлене впливом трудових ресурсів у неофіційний, тобто в тіньовий сектор;
- 3) монетарні (грошові) методи: аналіз попиту на готівку, питома вага позабанківського обігу готівки, аналіз та визначення обсягів грошових операцій та угод;
- 4) структурний метод базується на підрахунку розмірів тіньової економіки в різних сферах виробництва з подальшим зведенням показників та виявленні частки тіньової економіки у ВНП;
- 5) метод м'якого моделювання, оснований на обчисленні та зіставленні таких факторів, як: рівень оподаткування; етика стосовно сплати податків і рівень державного регулювання (кількість зайнятих в адміністративних службах у відсотках до загальної зайнятості); рівень зайнятості (кількість працюючих у

відсотках до чисельності всього населення); тривалість робочого тижня; кількість іноземних працюючих у відсотках до загальної кількості зайнятих.

Відповідно до статистичних даних, упродовж останніх років у структурі неформальної зайнятості населення України переважає частка молоді віком від 15 до 24 років (30%) та осіб старшого віку 60–70 років (27,7%) [2, 48; 6, 125]. Така тенденція цілком зрозуміла, адже саме ці категорії населення найбільш вразливі та соціально незахищені в сучасних умовах господарювання.

У більшості випадків, молодіжний характер неформальної зайнятості проявляється в додатковому заробітку під час здобуття освіти. Причому, чим нижчий рівень освіти – тим вищий рівень неформальної зайнятості. Найчастіше молодь залучається на низькооплачувані роботи, які не вимагають кваліфікації, навичок та відповідного досвіду роботи. Як правило, це робота в магазинах, супермаркетах, місцях громадського харчування. Останнім часом також набувають поширення різноманітні види робіт, пов'язані з використанням комп'ютерної техніки (набір текстів, сканування, криптографія та ін.).

Поширення неформальної зайнятості серед осіб пенсійного віку, в першу чергу, спричинене низьким рівнем пенсійного забезпечення. Саме недостатній розмір щомісячної пенсії спонукає осіб старшого віку до пошуку неформальних джерел отримання додаткових засобів існування. Крім цього, в офіційному секторі пропозиція праці цієї вікової категорії стикається з обмеженим попитом на неї.

З метою визначення рівня участі населення в неформальному секторі економіки та стосовно основних джерел доходів домогосподарств, у 2008 р. були проведені власні соціологічні опитування у Львівській, Тернопільській та Рівненській областях. У кожній області було відібрано по 600 респондентів економічно активного населення всіх соціальних груп, незалежно від статі, місця проживання, віку та рівня освіти.

Здійснене опитування показало, що значна частка доходів населення України припадає на неформальний сектор (рис. 1). При цьому для 39%, 44,0% та 40,3% опитаних, відповідно жителів Львівської, Тернопільської та Рівненської областей, зайнятість у неформальному секторі – джерело основних доходів, а для решти – доходи від вторинної зайнятості. Водночас, серед останніх значна частка осіб, офіційний дохід яких нижче прожиткового мінімуму (табл. 1).

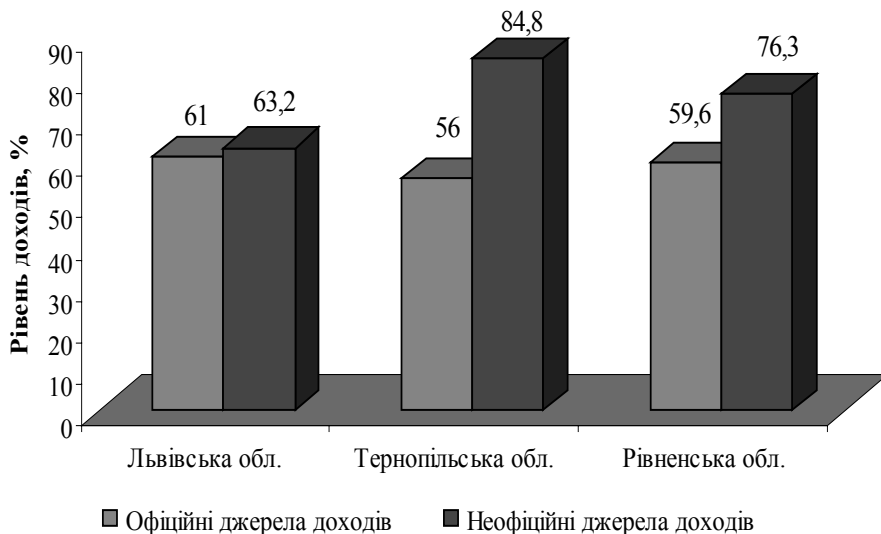

Рис. 1. Основні джерела доходів населення України

Таблиця 1

Зайнятість населення у неформальному секторі економіки

Показник	Львівська область		Тернопільська область		Рівненська область	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Працівники, задіяні в офіційному секторі	221	36,8	91	15,2	142	23,7
Незайняте населення, що отримує основні доходи в неформальному секторі	234	39,0	264	44,0	242	40,3
Працівники, задіяні на умовах вторинної зайнятості в неформальній економіці	145	24,2	245	40,8	216	36,0
- в т.ч. працівники, офіційна заробітна плата яких нижча прожиткового мінімуму	53	36,6	94	38,4	65	30,1
Усього	600	100	600	100	600	100

Наявність у кожній досліджуваній області значної групи осіб, зайнятих одночасно у формальній і неформальній економіці, є свідченням того, що зайняті у неформальному секторі свідомо не втрачають зв'язку з офіційною економікою. Причиною цього, на нашу думку, є те, що зайнятість у зареєстрованому секторі економіки гарантує певні соціальні блага (наприклад, пенсію, збереження

трудового стажу тощо), а відповідно, і спонукає працівників зберігати робочі місця в офіційному секторі.

Щоб з'ясувати основні джерела формування неофіційних доходів, респондентам було запропоновано для вибору варіантів відповіді перелік найбільш поширених видів неформальної діяльності (табл. 2).

Таблиця 2

**Основні джерела неофіційних доходів населення України
(% від кількості респондентів, зайнятих у неформальному секторі)**

Вид діяльності	Область		
	Львівська	Тернопільська	Рівненська
Заробітки за кордоном	16	13,4	12
Власний незареєстрований бізнес	21,1	16,7	18,9
Домашнє господарство	2,6	33,3	27,6
Надання послуг (репетиторство, ремонти, таксування, прибирання домівок, догляд за людьми похилого віку та дітьми, ін.)	15,8	10	12,1
Вулична торгівля	2,6	6,6	7,8
Заробітна плата в «конверті»	28,9	13,3	8,8
Інше	2	6,7	3,6

Як з'ясувалося, у Львівській області найбільш поширені два джерела отримання неформальних доходів: власний незареєстрований бізнес (21,1%) та заробітна плата в «конверті» (28,9%). У Тернопільській та Рівненській областях найбільшою поширеністю характеризується домашнє господарство (відповідно 33,3% та 27,6%).

Крім цього, аналіз результатів опитування дав підстави стверджувати, що міра поширеності різних видів неформальної діяльності залежить безпосередньо від конкретного місця проживання самого респондента (рис. 2). Тому й виявилось, що серед мешканців села найпоширенішим видом неформальної діяльності є домашнє господарство.

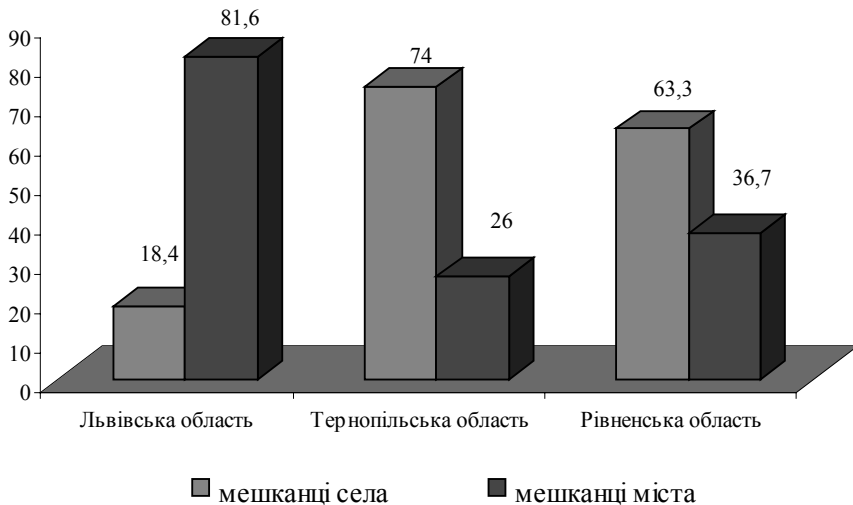

Рис. 2. Розподіл зайнятих у неформальному секторі за місцем проживання, %

Загалом, за даними дослідження, діяльність за межами формального сектору, більшою мірою притаманна населенню сільської місцевості. На наш погляд, така ситуація спричинена низькою кон'юнктурою ринку праці на селі, через яку вибір роботи для багатьох сільських жителів є обмеженим.

Водночас, на основі аналізу поширення видів неформальної діяльності серед опитаних (табл. 2), можна дійти висновку, що значна частина сільських жителів працює за межами села (відносно велика частина неофіційних доходів у вигляді заробітної плати в «конверті» спостерігається в Тернопільській та Рівненській областях, де переважна більшість задіяних у неформальній економіці – мешканці села).

Підсумовуючи результати дослідження, цілком логічно зазначити, що неформальна зайнятість являє собою сукупність економічних відносин, які характеризують участь населення у дозволеній законом економічній діяльності, результати якої не враховуються офіційною статистикою, а доходи – не підлягають оподаткуванню. Разом з тим, розробляючи заходи економічної та соціальної політики щодо обмеження неформальної зайнятості в Україні, необхідно насамперед зважати на соціальну неоднорідність цього сегмента, оскільки у стані неформальної зайнятості перебувають різні за статусом групи осіб. По-перше, це працездатні особи, які за рівнем професійної підготовки могли б працювати в офіційній економіці, але не можуть знайти гідної роботи й не згодні працювати на тих умовах, які їм пропонуються. По-друге, це особи, які все ж таки мають офіційне місце роботи, але через низьку оплати праці мають вторинну діяльність у сфері

неформальної зайнятості. По-третє, це люди, які внаслідок втрати працездатності (через вік або хворобу) не можуть конкурувати на рівних у секторах офіційної економіки і тому змушені працювати в неформальному секторі. Нарешті, це особи, яких відлякують високі податки й жорсткий контроль над діяльністю, внаслідок чого вони не реєструють свою трудову діяльність.

Для мінімізації рівня неформальної зайнятості, насамперед, необхідно спрямувати зусилля на викоренення основних причин її виникнення та розвитку, не забуваючи при цьому про особливості кожної із зазначених груп суб'єктів неформальної діяльності. Адже до всіх груп підходи щодо регулювання діяльності мають бути різними.

На нашу думку, до основних способів мінімізації неформальної зайнятості можна віднести:

- підвищення стабільності і привабливості сектору формальної зайнятості (розширення можливості працевлаштування у сфері формальної зайнятості; зростання оплати праці і доходів у всіх сферах і видах економічної діяльності; дотримання норм трудового законодавства, захист прав працівників на підприємствах формального сектору);

- стимулювання переходу зайнятих із неформального сектору у формальний, важливим напрямом якого є впровадження системи соціального страхування, у тому числі медичного;

- сприяння малому підприємництву (спрощення процедури реєстрації та ліцензування діяльності; зменшення податків, насамперед на фонд заробітної плати; надання пільг підприємцям, які створюють додаткові робочі місця; надання фінансової підтримки підприємствам малого бізнесу засобами гнучкої кредитно-податкової політики);

- забезпечення реального захисту соціально вразливих верств населення, створення умов для їх посильної участі в суспільному виробництві відповідно до їхніх бажань і можливостей;

- удосконалення законодавчої бази, зокрема у сфері трудових відносин, оподаткування, підприємництва.

Загалом державна економічна політика має бути зорієнтована не на боротьбу з цією об'єктивно існуючою проблемою, а на удосконалення інституціонального середовища країни з тим, щоб було не вигідно займатися тіньовою економічною діяльністю. Тобто необхідно створити таке інституціональне середовище, де тіньова економіка була б неефективною.

1. Баланда А.Л. Структура зайнятості населення в контексті забезпечення захищеності життєво важливих інтересів України / А.Л. Баланда // Економіка та держава. – 2008. – № 9. – С. 103–107.

2. Большая О.В. Проблема неформальної зайнятості в Україні / О.В. Большая // Держава та регіони. – 2007. – № 1. – с. 45–49.

3. Лібанова Е. Проблеми формування й розвитку неформального сектору ринку праці в Україні / Е. Лібанова, А. Баланда // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 3. – С. 3–8.

4. *Базилевич В.* Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки // Економіка України. / В. Базилевич, І. Мазур – 2004. – № 8. – С. 36–44.
 5. *Петрова І.* Заходи економічної та соціальної політики в сегменті неформальної зайнятості / І. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 3. – С. 3–7.
 6. *Чернявська Ю.Б.* Актуальні проблеми розвитку ринку праці на селі / Ю.Б. Чернявська // Актуальні проблеми економіки. – 2008. - №5(83). – С. 124–131.
- Отримано 14.05.10*

И.В. Ангелко

НЕФОРМАЛЬНАЯ ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Рассмотрены особенности неформальной занятости населения Украины в условиях экономического кризиса. На основе собственных социологических исследований определен уровень участия населения трех областей Западного региона Украины в неформальной экономике, основные источники неофициальных доходов и причины их использования.

Ключевые слова: занятость населения, источники заработка, неформальный сектор труда.

Yi.V. Angelko

INFORMAL EMPLOYMENT OF UKRAINIAN POPULATION IN CURRENT CONDITIONS

The features of informal employment of population of Ukraine are considered in the conditions of economic crisis. On the basis of own sociological researches the level of participation of population in an informal economy of the three regions of Western Ukraine, basic sources of unofficial profits and reasons of their receipt are analysed.

Keywords: employment of the population, sources of income, informal sector of work.